

УДК 930:94(477.62) "1861/1900"(045)

РОБІТНИЧИЙ РУХ ДОНБАСУ 1861–1900 рр. У ДОСЛІДЖЕННЯХ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

ДІАНА ШЕБАНЦЬ,

аспірант кафедри історіографії, джерелознавства, археології
та методики викладання історії Донецького національного університету

У статті аналізуються погляди радянських істориків на проблему робітничого руху в період 1861-1900 рр. у Донбасі. Досліджується процес зародження класової свідомості робітників промислового регіону. Розглядається вплив марксистських гуртків на розвиток робітничого руху в Донбасі в другій половині XIX ст.

Ключові слова: робітничий рух, класова свідомість, революційна ситуація, страйки.

Постановка проблеми і джерела, у яких започатковано її дослідження. Історія розвитку революційних подій у другій половині XIX ст. викликала великий інтерес в істориків радянського періоду. Історіографічний доробок дослідників складає велику кількість наукових праць. Найбільший внесок у дослідження проблеми зробили А. С. Трофімов, О. Д. Соколов, С. І. Потолов, З. В. Першина, І. І. Калюжко, Л. С. Амелюшкіна, Е. А. Корольчук, М. І. Хейфец, М. М. Персіц, Ю. І. Кир'янов, М. С. Воліна.

Мета цієї розвідки полягає в проведенні комплексного аналізу історіографічних досліджень історії робітничого руху Донбасу 1861-1900 рр. у працях радянського періоду.

Виклад основного матеріалу. Робітничий рух другої половини XIX ст. привертав увагу істориків приблизно з 50-х років XX ст. У цей час було видано збірник документів "Робітничий рух у Росії в XIX ст." [1]. Вступні статті до цієї книги, написані А. Панкратовою, по суті, стали першою узагальнюючою працею висвітлення боротьби робітників. Наприкінці 1970-х років світ побачила робота А. Трофімова "Пролетаріат Росії і його боротьба проти царизму, 1861-1904 рр.", у якій знаходимо відомості про робітників Донецького басейну та їх участь у заворушеннях [2]. Окремо радянські історики розглядали різні аспекти боротьби пролетарів. Так, у 1959 р. вийшла стаття О. Соколова, присвячена революційній пропаганді серед фабричних та заводських робітників у 70-х роках XIX ст. [3]. За даними автора, у другій половині 70-х років XIX ст. революційною пропагандою були охоплені декілька фабричних центрів України, зокрема Київ, Харків та Одеса. На жаль, про Донбас свідчень не знаходимо. Детальну картину історії робітничого руху подає С. Потолов у праці "Робітники Донбасу в XIX столітті" [4].

З приводу 50-річного ювілею Жовтневої революції в країні проводились наукові конференції та сесії, присвячені вивченню історії революційних рухів. Так, була проведена наукова сесія "Пролетаріат Росії на шляху до Жовтня 1917 року" в Одесі. За результатами сесії видано матеріали з історії робітничого руху [5].

Одеська дослідниця З. Першина, говорячи про

робітничий рух, зауважувала, що "в межах початкового етапу робітничого руху, характерною рисою якого є окреме існування робітничого руху й марксизму, ми розрізняємо два якісних окремих періоди; перший охоплює два післяреформених десятиліття (1860-1870-ті рр.) і характеризується появою перших марксистських груп, другий (1884 - 1894 рр.) - відрізок часу, який В. Ленін визначає як "період виникнення й укріплення теорії і програми соціал-демократії", принципово відмінний від усього попереднього розвитку російської революційної думки" [6].

Досліджуючи робітничий рух на Півдні України, З. Першина більш детально розглядала події в місті Одесі. Дослідниця вказувала, що робітничий рух на Півдні України, як і по всій країні, на початковому етапі пройшов складний шлях свого розвитку: "Це був шлях від стихійних страйкових виступів пролетаріату, до створення першої пролетарської організації в Росії - "Південноросійського союзу робітників", шлях через подолання народницьких поглядів до соціал-демократичних гуртків і груп" [7]. У цілому дослідниця доходить висновку, що розповсюдження марксизму в Україні відбувалося в умовах підйому робітничого руху. На жаль, відомостей по території Донецького басейну в статті не знаходимо.

Цікавим дослідженням з історії робітничих рухів є праця Н. Калюжко "Про розвиток класової самосвідомості пролетаріату України (1861-1884)" [8]. Автор пов'язує формування робітничої свідомості з розгортанням робітничого руху: "Досягнення радянських істориків у розробці питань періодизації робітничого руху в Росії ... дозволяють віднести початок формування класової самосвідомості робітників уже до перших післяреформених десятиліть до періоду 1861-1884 рр." [9]. Перші прояви класової свідомості, на думку дослідника, пов'язані з першими страйками та появою робітничих гуртків. Цікавим є зауваження про умови другої революційної ситуації, яка сприяла швидшому формуванню свідомості пролетаріату. Справа в тому, що в радянській науковій літературі дуже поширеною є думка про першу та другу революційні ситуації в країні. Першу революційну ситуацію відносять

до 1859-1861 рр., другу революційну ситуацію датують 1879-1881 рр. Події тих років пов'язані з боротьбою робітників, яка на початковому етапі мала форму хвилювань, що часто проявлялись у вигляді дострокового припинення роботи, скарг, прохань. Друга революційна ситуація, яка мала місце вже в пореформенний період, принципово відрізнялась від першої широким розмахом класової боротьби пролетаріату. До такої думки доходить Л. Амелюшкіна в роботі "Пролетаріат і друга революційна ситуація" [10], зауважуючи, що друга революційна ситуація стала важливим етапом у формуванні класової свідомості. Таким чином, більшість радянських істориків розглядають робітничий рух як прояв класової свідомості робітництва. Л. Амелюшкіна зауважила однак, що робітничий рух періоду другої революційної ситуації висвітлено в радянській літературі недостатньо, називаючи роботи таких авторів, як Е. Корольчук [11], А. Трофімов [12], М. Хейфец [13], З. Першина [14].

Найважливішою умовою підготовки переходу до третього періоду робітничого руху (1895-1917) є поширення атеїзму в робітничому середовищі. Про це, зокрема, говорить М. Персіц, зазначаючи що "саме в цей період страйк затверджується як основний засіб спротиву робітників капіталістичному гніту, що політичні страйки переростають у відкриті революційні виступи робітничого класу" [15]. Жахливі умови життя, як зауважує вчений, спонукали робітників стати на шлях революційної боротьби, а разом із тим і вийти з-під тиску релігійних уявлень, бо із часом відбувається з'єднання масового робітничого руху з науковим соціалізмом. Тобто, як бачимо, дослідники шукають першопричини рухів не в економічній площині, а більше в ідеологічній, пов'язаній із формуванням класової свідомості та відходом від релігії.

Конкретні відомості про виступи робітників Донецького басейну зустрічаємо в праці колективу авторів "Історія робітників Донбасу" [16], де автором відповідного розділу є С. Потолов. Інформація, наведена тут, повторює дані, викладені в його попередній монографії "Робітники Донбасу в ХІХ столітті" [4]. Розробляючи періодизацію робітничого руху в Донбасі, він виокремлював виступи робітників у 60-х - першій половині 80-х років ХІХ ст., окремо говорячи про діяльність революційних народників; робітничий рух у другій половині 80-х років - першій половині 90-х років ХІХ ст., детально зупиняючись на діяльності перших марксистських гуртків і груп у Донбасі, та страйки робітників у другій половині 90-х років ХІХ ст. Характеризуючи перше пореформенне десятиліття, С. Потолов наголошував на спадковості форм боротьби робітників із попереднім періодом. Окремий аналіз присвячено хвилюванням на Луганському ливарному заводі - єдиному на той час великому промисловому підприємстві в Донбасі [18]. Роком першого страйку в Донбасі автор називає 1879, коли на шахті фірми РОПІТ застрайкували шахтарі, вимагаючи від адміністрації чесно зважувати видобуте ними вугілля. Страйк було придушено козаками. Висвітлення подальшої страйкової боротьби спиралося на відомі страйки на Маріївській копальні та на казенному заводі в Луганську.

У цей же час, як показує С. Потолов, пропагандистську роботу на території Донбасу проводять революційні народники. Він навіть називає прізвиська пропагандистів, а саме: Н. Биков, М. Новицький [19]. Із цієї ж роботи отримуємо відомості про перші робітничі гуртки в Донбасі, зокрема про гурток М. Ожегова в Лу-

ганську. Зміст діяльності цих гуртків, як зауважує автор, зводився в основному до читання нелегальної літератури про становище робітників у Росії та за кордоном, їх боротьбу за краще життя. Із часом народовольча тактика терору задля переустрою суспільства змінилася тактикою пропагандистської роботи серед місцевих робітників. У другій половині 1880-х років рух набуває нових рис: стає масовим та більш організованим. С. Потолов називав переломом страйк робітників Рутченківських копалень, які готували виступ організовано й уже з пролетарською свідомістю. Треба сказати, що радянські вчені дуже часто акцентували увагу саме на свідомості пролетаріату як класу і періодизацію рухів робили на основі наявності чи відсутності вже сформованої класової свідомості, масовості виступів, їх організованості.

Подальший розвиток робітничого руху на Донбасі пов'язаний із так званим "холерним бунтом" у Юзівці в 1892 році. Справа в тім, що С. Потолов називав причинами виступу зовсім не епідемію холери, що охопила країну, а вимоги робітників збільшити заробітну платню та покращити житлові умови. На підтвердження таких висновків він наводить спогади лікаря В. Вересаєва, який брав безпосередню участь у боротьбі з холерою в Донбасі: "Тут на місці я дізнався, що і юзівський бунт був зовсім не холерним; кровополиття й "приборкування" робітників відбулися на ґрунті вимог підвищення розцінок і поліпшення житлових умов; для влади виявилось вигідніше виставити подію як "холерний бунт" [20]. У ході детального викладу подій у Юзівці в серпні 1892 року наголошується на стихійному характері цього виступу та відсутності конкретних обґрунтованих вимог. Після того як "бунт" був придушений, рятуючись від жорстоких репресій і на ознаку спротиву проти нелюдської розправи, багато робітників Юзівського району в серпні - вересні 1892 року кидали роботу та повертались додому або переїздили в інші промислові центри країни. Крім того, автор оцінював виступи у 1890-х роках на Сулинському заводі, Макіївській вугільній копальні Іловайського в 1893 р., Голубівській копальні Берестово-Богодухівського гірничопромислового товариства у Мар'їнці в 1894 р. та Альбертівській копальні в Горлівці в 1895 р. Не зупиняючись на детальному перебігові подій, С. Потолов зауважував, що всі ці виступи були придушені. Подальший розвиток руху дослідник пов'язував із організацією та діяльністю марксистських гуртків у Донбасі. Особливістю нашого регіону в цьому плані було те, що досить тривалий час тут не було власної марксистської, пролетарської організації. Тому основна роль ведення пропагандистської діяльності покладалась на соціал-демократичні організації інших регіонів, особливо Катеринослава та Таганрога. Пізніше, з розвитком соціал-демократичної агітації, з'являються гуртки вже на заводах Донецького басейну. Так, автор згадує про юзівський гурток, луганський, слов'янський, енакієвський та ін., особливо звертаючи увагу на персоналії, називаючи організаторів та активних учасників. Разом із тим зазначає, що наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. соціал-демократичні групи та гуртки все ж таки мали слабкий зв'язок між собою та були замкнені у власних рамках гурткової роботи: "...безсумнівно, марксистська пропаганда й агітація в Донбасі зробили істотний внесок у справу формування класової самосвідомості металістів і гірників, виховання кадрів робітничих активістів, що пройшли школу марксистських гуртків. Однак у Донецькому краї діяльність соціал-демократичних організацій ще сильно відставала від

швидко зростаючого робітничого руху цих років" [21]. Як бачимо, класова свідомість, на думку автора, була важливою умовою розгортання робітничого руху. Останній імперіалістичний період в історії розвитку робітничого руху, який припав на другу половину 1890-х років, С. Потолов пов'язує з рівнем організованості, що прямо залежав, на його думку, від рівня класової свідомості та наявності соціал-демократичних організацій. Тобто там, де діяли ці організації, спостерігався доволі активний робітничий рух із високою пролетарською свідомістю, там, де їх не було, боротьба мала менш успішні результати. Автор подає детальний опис виступів робітників Донбасу в другій половині 90-х років XIX ст., вказуючи, що саме в цей період відбувалося перегрупування основних сил у робітничому русі донецьких пролетарів, у чисельному складі почали переважати вже не шахтарі, як це було до того, а робітники металургійних та металообробних заводів. Але, попри всі недосконалість, зауважував С. Потолов, рух мав величезне значення, бо "Під час страйкового руху в донецьких робітників міцніло усвідомлення пролетарської солідарності, силу якого вони випробовували в ході масових виступів" [22].

Таким чином, у висвітленні питання історії боротьби робітників історики радянського часу дотримувались певної заангажованої концепції, яка полягала в однобічному трактуванні рухів, єдиною правильною основою яких вважався марксизм. Першочергове значення надавалося соціал-демократичним організаціям та їх впливу на розгортання руху. Часто зустрічалася теза про те, що "протиріччя між працею й капіталом - головне джерело, що породжує боротьбу робітничого класу за соціалізм" [23]. Тобто виступи робітників вважались уже свідомою боротьбою за зміну суспільного ладу. Хоча зрозуміло, що страйки й виступи робітників зумовлені були, у першу чергу, прагненням покращити своє економічне становище та життєві умови. Про ідеологічну, на наш погляд, боротьбу робітництва проти капіталу в період другої половини XIX ст. говорити ще зарано.

В узагальнюючій праці "Робітничий клас Росії від зародження до початку XX ст." знаходимо дещо іншу періодизацію робітничого руху. 60-90-ті роки XIX ст. названі періодом буржуазно-демократичного визвольного руху. Характерними ознаками цього періоду автори називають страйкову боротьбу, формування загальних економічних вимог пролетаріату, зародження російської соціал-демократії [24]. Монографія подає загальну картину робітничого руху в країні. Звісно, що основний масив інформації стосується руху робітників Петербургу та Москви, а щодо Донбасу наводяться відомості про події 1892 року в Юзівці: "У серпні 1892 р. застрайкувало 15 тис. шахтарів 11 великих копалень. Катеринославський губернатор доповідав у Петербург: "Бунт мав ознаки безсумнівної організації, що виявилася в наявності в бунтівників кінних роз'їздів й умовних знаків для виклику околицьних гірників, він відбувався під проводом певної особи" [Там само]. У праці, між іншим, не вказується, що це був так званий "холерний бунт".

Висновки

Робітничий рух періоду другої половини XIX ст. мав певні особливості. У дослідженнях радянських учених увага акцентується на процесі виникнення та діяльності марксистських гуртків, їх ролі в розгортанні масових виступів робітництва. Виступи політичного характеру

дослідники пов'язують із формуванням класової робітничої свідомості страйкарів. Безпосередній вплив на цей процес мали соціал-демократичні гуртки та групи, яким в історичній радянській літературі відведено центральне місце. Історія розгортання суспільно-політичних виступів робітників подається паралельно з історією розвитку соціал-демократії в Росії, акцентується увага на їх тісному взаємозв'язку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Рабочее движение в России в XIX веке : [сборник документов]. - М. : Изд-во политической литературы, 1955. - 928 с.
2. Трофимов А. С. Пролетариат России и его борьба против царизма (1861-1904 гг.) / А. С. Трофимов. - М. : Мысль, 1979. - 238 с.
3. Соколов О. Д. Революционная пропаганда среди фабричных и заводских рабочих в 70-х годах XIX века / О. Д. Соколов // Из истории рабочего класса и крестьянства СССР / [под ред. М. И. Ким]. - М. : ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1959. - С. 3-49.
4. Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке / С. И. Потолов. - М. : Изд-во АН СССР, 1963. - С. 97.
5. Пролетариат России на пути к Октябрю 1917 г. (облик, борьба, гегемония) : материалы к научной сессии по истории пролетариата, посвященной 50-летию Великого Октября. - Одесса : ОГУ, 1967. - 234 с.
6. Першина З. В. Рабочее движение и распространение марксизма на Украине (70-80-е годы XIX века) / З. В. Першина // Пролетариат России на пути к Октябрю 1917 г. (облик, борьба, гегемония) : материалы к научной сессии по истории пролетариата, посвященной 50-летию Великого Октября. - Одесса : ОГУ, 1967. - Ч. 2. - С. 126.
7. Там само. - С. 127.
8. Калюшко Н. И. О развитии классового самосознания пролетариата Украины (1861-1884 гг.) / Н. И. Калюшко // Пролетариат России на пути к Октябрю 1917 г. (облик, борьба, гегемония) : материалы к научной сессии по истории пролетариата, посвященной 50-летию Великого Октября. - Одесса : ОГУ, 1967. - Ч. 2. - С. 113-117.
9. Там само. - С. 115.
10. Амелюшкина Л. С. Пролетариат и вторая революционная ситуация / Л. С. Амелюшкина // Пролетариат России на пути к Октябрю 1917 г. (облик, борьба, гегемония) : материалы к научной сессии по истории пролетариата, посвященной 50-летию Великого Октября. - Одесса : ОГУ, 1967. - С. 123-126.
11. Корольчук Э. А. Рабочее движение в России в 1861-1894 гг. / Э. А. Корольчук. - М. : Наука, 1957. - 187 с.
12. Трофимов А. С. Указ. праця.
13. Хейфец М. И. Вторая революционная ситуация в России (конец 70-х - начало 80-х годов XIX века) / М. И. Хейфец. - М. : Изд-во Московского университета, 1963. - 240 с.
14. Першина З. В. Начало рабочего движения. Первые марксистские кружки в Одессе (1883-1895) / З. В. Першина // Из истории Одесской партийной организации. - Одесса : ОГУ, 1964. - С. 38-54.
15. Персиц М. М. Атеизм в истории русского рабочего движения конца XIX - начала XX века / М. М. Персиц // Пролетариат России на пути к Октябрю 1917 г. (облик, борьба, гегемония) : материалы к научной сессии по истории пролетариата, посвященной 50-летию Великого Октября. - Одесса : ОГУ, 1967. - Ч. 2. - С. 84.
16. История рабочих Донбасса / [сост. А. А. Климов, А. В. Торба]. - К. : Наукова думка, 1981. - Т. 1. - 326 с.
17. Потолов С. И. Указ. праця. - С. 178-251.
18. История рабочих Донбасса / [сост. А. А. Климов, А. В. Торба]. - К. : Наукова думка, 1981. - Т. 1. - С. 49.
19. Там само. - С. 52.
20. Там само. - С. 56.

21. Там само. - С. 62.
 22. Там само. - С. 67.
 23. Поступь Великого Октября. Из истории революционных и трудовых традиций советского рабочего класса Юга Украины /

- [под ред. З. В. Першиной]. - Киев - Одесса : Вища школа, 1989. - С. 17.
 24. Рабочий класс России от зарождения до начала XX в. / [под ред. Ю. И. Кирьянова, М. С. Волина] - М. : Наука, 1989. - С. 401.

D. Shebanits

DONBAS LABOUR MOVEMENT OF 1861–1900 AT THE RESEARCHES AT THE SOVIET PERIOD

The views of Soviet historians on the problem of labour movement of 1861-1900 at Donbas region are analyzed. The process of class self-consciousness initiation of workers at industrial region is examined. The influence of the Marx organizations on the labour movement development at Donbas region at the second half of XIX is considered.

Key words: labour movement, class consciousness, revolutionary situation, strikes.

© Д. Шебаніц

Надійшла до редакції 09.04.2010

УДК 930.1: 908 (477.83/.86)

ВНЕСОК ПОЛЬСЬКИХ ТА НІМЕЦЬКИХ НАУКОВЦІВ У РОЗВИТОК ГАЛИЦЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

ОЛЕНА ДУТЧАК,

аспірант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

Стаття присвячена розгляду краєзнавчих досліджень території Галичини польськими та німецькими науковцями другої половини ХІХ - початку ХХ ст. Показано актуальність і недостатню наукову розробку цього питання й акцентовано, що здійснення об'єктивного аналізу розвитку туристично-краєзнавчого руху в Галичині можливе лише за умови врахування наукових здобутків представників усіх етнічних груп.

Ключові слова: краєзнавчі дослідження, історіографія, Галичина, туристично-краєзнавчий рух.

Постановка проблеми. Мандрівництво з метою пізнання краю було відоме на території Галичини здавна. Якщо до середини ХІХ ст. мандрівки носили поодинокий характер, то із цього часу рух набуває більш організованого вигляду. Середина ХІХ ст. на території Галичини стає переломним моментом у формуванні туристики¹ як форми й способу пізнання краю. Одним із головних чинників національно-культурного відродження галицьких українців стала організація подорожей, спрямованих на краєзнавче дослідження галицьких теренів. Крім українців, краєзнавчі дослідження на те-

¹ Запозичений з польської мови відповідник терміну "туризм", широко вживаний у досліджуваний період.

риторії Галичини активно проводили також німці (австрійці) та поляки. При цьому кожна етнічна група ставила перед собою цілком відмінні мету та завдання дослідження. Ще із часу переходу Галичини до складу монархії Габсбургів її територія стала об'єктом дослідження для урядових статистів, які займалися описом природоресурсного та демографічного потенціалу краю, а також науковців, що проводили фольклорно-етнографічні дослідження.

Польські дослідники також здійснювали господарсько-статистичне та наукове вивчення території Галичини. Специфічною рисою їхніх досліджень було те, що польські мандрівники цілеспрямовано проводили дослідження Галицького краю як споконвічної

№ 2 (102) березень-квітень 2010 р.